

rzeczowników złożonych w dialektach polskich

Helena Grochola-Szczepanek

ABSTRACT: Artykuł zawiera najważniejsze informacje na temat budowy i semantyki rzeczowników złożonych w gwarach polskich¹. Przy opisie typów compositów przyjęto następujące kryteria: 1) charakter gramatyczny członów złożenia, 2) podział na złożenia właściwe i zrosty, 3) rodzaj formantów, 4) podział na struktury współrzędne i nadrzędno-podrzędne, 5) podział na złożenia endocentryczne i egzocentryczne.

IZVLEČEK: V članku so najpomembnejše informacije o zgradbi in semantiki zloženih samostalnikov v poljskih narečjih. Pri opisu tipov zloženek so bili upoštevani naslednji kriteriji: 1) slovnice lastnosti členov zloženek, 2) razdelitev na prave zloženke in zrastke, 3) vrsta formantov, 4) razdelitev na priredne in nadrejeno-podredne strukture, 5) razdelitev na endocentrične in egzocentrične zloženke.

Wprowadzenie

Przez wyraz złożony rozumie się strukturę motywowaną o dwóch (lub więcej) tematach słowotwórczych. Wyrazy złożone dzieli się na złożenia właściwe (potocznie: złożenia) i zrosty. Złożenia właściwe charakteryzują się brakiem fleksyjnych wykładników relacji syntaktycznych członów oraz obecnością formantu, np. *dwutygodnik*, *wiercipięta*. Na ogół konstrukcje złożone składają się z dwóch członów. W słownictwie specjalnym oraz nacechowanym spotyka się struktury składające się z trzech członów, np. *dobotonażokilometr*, *zwierzoczlekoupiór* (por. Gramatyka 1998, 457). Zrosty charakteryzują się tym, że nie tracą elementów fleksyjnych oraz tym, że nie mają interfiksów i formantów afiksalnych, np. *herod-baba*, *mysikrólik*. W polskiej literaturze dotyczącej wyrazów złożonych istnieją pewne rozbieżności przy definiowaniu tych struktur. Postawą odmiennych stanowisk jest kwestia wyrazów z przedrostkami i przyimkami oraz rodzimosc i żywotność członów złożenia (por. Grochola-Szczepanek 2002, 9–11).

¹ Zagadnienie compositów w gwarach polskich zostało szczegółowo omówione w pracach autorki, zob. Grochola-Szczepanek (2002, 2006).

Wśród badaczy od dawna panowało przekonanie, że złożone nazwy apelatywne nie są strukturami charakterystycznymi dla języków słowiańskich, że są to zapożyczenia z greki, łaciny i języka niemieckiego lub kalki utworzone według obcych wzorów (por. Łoś 1904). Kompozycję w antroponomii słowiańskiej uważa się za zjawisko normalne i typowe (por. Taszycki 1926, 1946; Milewski 1969; Malec 1971; Handke 1997). W pracach dotyczących compositów w językach zachodniosłowiańskich panuje przekonanie o znacznych wpływach wzorów z języka niemieckiego, zarówno w procesie przekładu, jak również oddziaływania żywego języka (por. Kleczkowski 1927). Występują także sądy o rodzimości tych formacji (por. Klemensiewiczówna 1951; Handke 1976; Kurzowa 1976; Blicharski 1977). Badania historyczne wskazują na odległe, prasłowiańskie wzorce złożzeń oraz mocne ich zakorzenienie w polszczyźnie. Duża produktywność tych konstrukcji każe uznać dziś kompozycję za jeden ze sposobów tworzenia wyrazów w językach słowiańskich, na równi z derywacją (Handke 1976, 5).

Jednym z argumentów na poparcie tezy o obcości compositów w języku polskim było twierdzenie o sporadycznym występowaniu tych konstrukcji w dialektach. Materiał gwarowy zgromadzony do prac na temat compositów gwarowych prowadzi do odmiennych wniosków (por. Grochola-Szczepanek 2002; 2006)². Można tu przytoczyć opinię K. Handke, badającej złożenia kaszubskie, że „composita są w gwarach, tak samo jak w języku literackim, strukturami zadomowionymi i chętnie używanymi” (Handke 1976, 85). Wiele złożzeń ma charakter ogólnopolski i ogólnogwarowy, np. *czterolatek, dobranoc, dobroczynność, innowierca, jasnobrzązowy, kierunkowskaz, korkociąg, lekkostrawny, małomówny, ogólnokształcący, pierwotny, prawdopodobny, samolubny, samouk, siedmiomiesięczny, siwogłowy, staroświecki, stonoga, świętokradztwo, trójkąt, zeszłoroczny, żywopłot*. Niejednokrotnie są to nazwy stare, od dawna występujące w języku polskim, znajdujące poświadczenie w źródłach staropolskich i należące do wspólnego dziedzictwa słowiańskiego, np. *bogobojny, gołoledź, kosodrzewina, kozodój, krwotok, latorośl, listopad, makolągwa, mięsopusty, motowąż*. W niektórych doszło do zatarcia jasności znaczenia poszczególnych członów i z punktu widzenia opisowego traktowane są jako wyrazy proste, np. *dziewosłab, kołowrót, kuropatwa, nietoperz*. Stare złożenia, które wyszły z użycia w języku ogólnym, zachowały się w gwarach, np. *bialorzyt, czarodziejnik, darmoleg, gacopierz, innochodziec, jednokolę, kołomaż, latoperz, latorość, morzybab, nasieźrzał, nowożenia, ostropierz, półkorca, samociąg, siwowlęs, suchowierzch, ślinogórz*.

² Bazę materiałową do obu prac stanowiły atlasy, słowniki, monografie gwarowe oraz materiały rękopiśmienne znajdujące się w Kartotece Zakładu Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie. Zebrany materiał liczył około 5 tys. wyrazów złożonych. W zbiorze znalazły się struktury nominalne będące nazwami apelatywnymi. W pracach opisujących struktury złożone podano dane o geografii każdego wyrazu oraz dane źródła, z którego pochodzą przykłady, zob. Grochola-Szczepanek (2002; 2006). W niniejszym opisie rezygnuje się z podawania geografii i źródeł.

Charakterystyka formalna złożeń

Gwarowe rzeczowniki złożone pod względem budowy zasadniczo nie odbiegają od struktur znanych z języka ogólnopolskiego. Możliwość współwystępowania poszczególnych części mowy w roli członów jest podobna, jak w języku literackim. W substantywach złożonych funkcję pierwszego członu pełnią przymiotniki, rzeczowniki, liczebniki, czasowniki oraz przysłówki. W roli drugiego członu występują zasadniczo rzeczowniki i czasowniki, sporadycznie – przymiotniki i liczebniki.

Człon I	Człon II	Przykłady złożeń
A	N	<i>czarnowłosak, kaczydół, siwobroda, suchowietrzyca</i>
N	N	<i>ciernioplót, kuropiętka, nogapan</i>
N	V	<i>drzewołaźnik, mlekodaj, zniebازل</i>
Num	N	<i>jednoróg, sześciogarcznik</i>
V	N	<i>dzierzymorda, śmierdzirobótka, utrzyflaba</i>
Adv	V	<i>białokwitek, darmożjadacz, darmożyciel</i>
A	V	<i>krzywołóg, starożytniak, zmartychwstaj</i>
N	A	<i>kuroślepka</i>
N	Num	<i>samoczwart, samojednica</i>

Dużą produktywność wykazują konstrukcje czasownikowe-rzeczownikowe oraz liczebnikowo-rzeczownikowe. W przypadku tych drugich możliwość tworzenia złożeń jest nieograniczona. Liczne są także struktury z pierwszym członem rzeczownikowym i przymiotnikowym.

Człony złożeń połączone są przy pomocy odpowiednich interfiksów: *-o-*, *-i/-y-*, *-u-* lub w sposób bezpośredni, bez interfiksów. Interfiks *-o-* charakterystyczny jest dla złożeń z pierwszym członem rzeczownikowym i przymiotnikowym, np. *kościopraw, słowosiewca, świnioryjek*. Ten sposób połączenia reprezentuje stary, odziedziczony z prasłowiańszczyzny, model budowy wyrazów złożonych (por. Handke 1976, 96–98). Interfiks *-o-* tworzy także regularne formacje z liczebnikami głównymi i porządkowymi, np. *jednorocznik, ósmionit, pierworódka, sześciodniowiec*) oraz nieliczne formy z pierwszym członem czasownikowym, np. *krętoleń, świstopala, woniochlebiczek*. Interfiks *-i/-y-* występuje w złożeniach z pierwszym komponentem werbalnym (*bębniwolek, drapiróg, smolinos, suszyowieczka*). Interfiks *-u-* występuje w formacjach z pierwszym członem liczebnikowym *dwa*, np. *dwudniaczka*. Drugi rodzaj zespolenia, z tzw. zerem interfiksальnym, charakterystyczny jest głównie dla zrostów, np. *białyrog, kwitpompa, nabokgłówka, gęsipastucha, muchylap, świętamsza*. Zero interfiksальne wystąpiło także w grupie wyrazów z przysłówkiem, np. *lekkorobieć*, liczebnikiem głównym, np. *czteryfuniak*.

Wśród rzeczowników złożonych występują zarówno struktury sufiksalne, jak i paradygmatyczne. Złożenia sufiksalne tworzone są najczęściej przy pomocy przyrostków słowotwórczych: *-ak*, *-ec*, *-ek*, *-ka*, *-ik*, *-nik*, *-owiec*, *-ówka*. Struktury paradygmatyczne to głównie złożenia z męską lub żeńską końcówką fleksyjną, np. *bożomęka, darmodań, koszopleć, krzywoząb, morzybab, stłuczdupa*. Mniej liczne są przykłady z rzeczownikami rodzaju nijakiego, np. *drzewomiodzie, suchopietrze*.

Często zachodzi zmiana paradygmatu członu złożenia w stosunku do wyrazu podstawowego, np. *boliglów*, *brzdoluka*, *czarnoglów*, *kosook*.

Charakterystyka semantyczna złożeń

Gwarowe złożenia rzeczownikowe to konstrukcje nadrzędno-podrzędne. Złożenia współrzędne typu *kuropiesy*, *sluporamy* występują tylko sporadycznie. Człon pierwszy z reguły pełni rolę podrzędną, określającą wobec członu drugiego. Wyjątkowo role członów mogą być odwrócone, np. *babojędza*. W zależności od charakteru gramatycznego człon pierwszy może wyrażać cechę, np. *czarnowłosak*, *małonóg*, ilość, np. *półrubel*, *trójnożek* argumentu zawartego w członie drugim. W złożeniach rzeczownikowo-rzeczownikowych człon pierwszy często wyraża przedmiot, do którego porównywany jest argument zawarty w członie drugim, np.:

kuropiętka – *ta, co ma pięty jak kura* (ptak),

pałogłowice – *ten, co ma głowę jak pała* (przezvisko).

W złożeniach z drugim członem czasownikowym, człon pierwszy wyraża obiekt, np. *kostopraw*, *mięsożarnik* bądź właściwość, np. *małomówca*, *modrokwi-tek*. Inaczej przedstawia się sprawa złożeń z pierwszym członem werbalnym. W roli nadrzędnej występuje człon czasownikowy wyrażający czynność, człon drugi informuje zazwyczaj o przedmiocie tej czynności, np.:

męczybula – *ten, kto męczy bułę* (piekarz),

trzęsidupka – *ten, co trzęsie dupą* (ptak).

Niekiedy parafraza złożenia wygląda inaczej: *oberwinoga* – to nie *ten, kto obrywa nogi*, lecz *ten, kto ma oberwane nogawki* (oberwaniec). Zdarzają się struktury, w których znaczenie oparte jest na porównaniu, np.:

bębniwół – *ten, kto bębni jak wół* (leniuch),

ryczywół – *ten, kto ryczy jak wół* (beksa).

W większości złożeń znaczenie konstrukcji nie wynika z któregoś członu, lecz znajduje się poza nimi, np. *krzyżodzióbek* to nie *dzióbek z krzyżem* ani *krzyż z dzióbkiem*, ale *nazwa ptaka, który ma dziób (zakrzywiony), podobny do krzyża*.

Podobnie inne typy złożeń:

darmojad – *ten, kto je za darmo* (leń),

dwuskibnik – *ten, co (odkłada) dwie skiby* (pług),

trzęsiportek – *ten, kto trzęsie portkami* (tchórz).

Struktury powstałe w wyniku kompozycji są nazwami nowych w stosunku do bazy elementów rzeczywistości. Są to złożenia egzocentryczne. Rzadziej występują konstrukcje, w których znaczenie całego desygnatu mieści się w członie drugim. Ten rodzaj konstrukcji pojawił się w niektórych złożeniach z pierwszym członem liczebnikowym *pół-*, np. *półrolnik* – *rolnik, który posiada małe gospodarstwo*, w złożeniach przymiotnikowo-rzeczownikowych, np. *kwaśnoziem* – *kwaśna ziemia* (gatunek gleby), rzeczownikowo-rzeczownikowe, np. *klapouzda* – *uzda dla konia z klapami*. Są to złożenia endocentryczne.

Typy strukturalno-semantyczne rzeczowników złożonych

1. złożenia egzocentryczne o strukturze N (A+N1)

Złożenia należące do tego typu charakteryzują się tym, że formant jest wykładnikiem desygnatu, którego częścią jest desygnat N1, A wyraża cechę N1. Człony połączone są interfiksem -o-. W większości są to struktury sufiksalne. Nielicznie występują złożenia zakończone formantem paradygmatycznym. Człon pierwszy wyraża cechę, która wyróżnia argument zawarty w członie drugim od innych argumentów. Posiadanie, np. przez człowieka nóg nie jest cechą wyróżniającą, stanowi dopiero o tym kontekst, a więc to, że się ma jakieś nogi (krzywe, długie) (Lewiński 1993, 78). Człon drugi nazywa zazwyczaj część składową subiektu lub przedmiot, np.:

białogrzywka – ta, która ma białą grzywkę, ‘nazwa konia’;

cudzoziemczyk – ten, który pochodzi z cudzej ziemi, ‘męczyzna pochodzący z innego kraju, z innych okolic’;

długoramiennik – ten, który ma długie ramiona, ‘męczyzna o długich rękach’;

krzywoliczek – ten, który ma krzywe lico, ‘o koniku’;

innowierzec – ten, który należy do innej wiary, ‘człowiek innej wiary niż katolicka’;

nowolatnik lub *nowoletnik* – ten, który składa życzenia na nowe lato, na nowy rok, ‘człowiek chodzący po domach z życzeniami noworocznymi, zbierający datki’.

Kategoria nosicieli cech licznie występuje w nazwach osób i nazwach przyrodniczych, rzadziej w nazwach nieżywotnych:

a) *n a z w y o s o b o w e*: *białogłownik* ‘męczyzna białowłosy lub siwowłosy’; *czarnookal* ‘ktoś czarnooki’; *czarnoszyjka* ‘przezwisko od barwy ubrania’; *czerwonopyskal* ‘męczyzna mający czerwone policzki’; *długobrodnik* ‘męczyzna z długą brodą’; *gołodupca* ‘człowiek, który nic nie ma; biedak’; *jasnowłos* ‘człowiek o jasnych włosach’; *kosolapiec* ‘człowiek leworęczny; mańkut’; *leworączka* ‘człowiek leworęczny; mańkut’; *małocześnie* ‘gospodarz mający mniej niż 18 mórg ziemi’; *mądrobrzusznik* ‘mądrala, mędek’; *plaskostopa* ‘człowiek mający płaskie stopy’; *płowowłosa* ‘kobieta o jasnych włosach’; *prostowłóśnik* ‘męczyzna mający proste włosy’; *pustodomownik* ‘człowiek nie pilnujący porządku’; *siwobroda* ‘człowiek z siwą brodą’; *szerokonosal* ‘człowiek mający szeroki nos’;

b) *n a z w y p r z y r o d n i c z e*: *białobok* ‘o ptak z rodziny kaczkowatych z białymi plamami na ramionach; kaczka świstun (*Anas penelope*)’; *białobrzeżek* ‘roślina ozdobna (rodzaj pelargonii o listkach z białymi brzegami)’; *białorzytka* ‘ptak wróblowaty z rodziny drozdowatych; białogon (*Saxicola oenanthe*)’; *czarnokos* ‘jakiś gatunek ptaka’; *długodziób* ‘ptak z długim dziobem’: a. ‘szlamnik rdzawy (*Limosa lapponica*)’, b. ‘tracz długodziób (*Mergus serrator*)’; *gołopup* ‘pisklę’; *łysowron* ‘gawron’; *małonóg* ‘roślina (*Lolium temulentum*)’; *srebrnowierz* ‘ziele’; *złotogłów* 1. ‘roślina – (*Lilium mortagon*)’, 2. ‘ziele lecznicze’, 3. ‘materiał pozłaczany, używany głównie na czepce’; *złotowierz* ‘roślina – (*Salix reticulata*)’; *czerwogłowiec* ‘grzyb – koźlarz czerwony (*Leccinum aurantiacum*)’; *czerwonopiórka*

‘ryba – wzdrgęta’; *gołopupiec* ‘ptak nieopierzony’, także ‘o chłopcu, który nie ma jeszcze zarostu, a udaje kawalera’; *krasnogłowiec* ‘grzyb – (*Leccinum aurantia-cum*)’; *suchonóżka* ‘grzyb – (*Marasmius scorodionius*)’; *szarosłomka* ‘rodzaj grzyba’; *twardonóżka* ‘grzyb – twardzioszek przydrożny (*Marasmius oreades*)’; *wilczomlec* ‘ziele’; *złotoróżek* ‘nazwa wołka’; *żółtobrzuch* ‘jakiś ptak’; *żywochwast* ‘żywokost lekarski (*Symphytum officinale*)’;

c) n a z w y n i e ż y w o t n e : *bożomęka* ‘krzyż przydrożny’; *cudzoziemczyzna* ‘zagranica, obcy kraj’; *czarnojucha* ‘krew zwierząt’; *ostrojeż* ‘ostrokół’; *samokost* ‘szkielet ludzki, kościec’; *starowieś* ‘najstarsza część wsi’; *suchowietrzyca* ‘suchy wiatr’; *tegoroczyczna* ‘tegoroczne zbiory z pól i łąk’; *winogronko* ‘winogrono’.

W wielu przykładach złożzeń mających w drugim członie rzeczownik żeński pojawia się trudność z zaklasyfikowaniem odpowiednich formacji do złożzeń właściwych z intermorfem *-o-* lub do zrostów, w których pierwszy człon zakończony jest na *-a*. Przyczyną tego jest rozwój fonetyczny samogłoski *a*, będącej często w gwaraach *a* pochyłonym i mającej brzmienie *o*. Powoduje to niemożliwość odróżnienia tych dwóch typów compositów: *krzywogęba* ‘człowiek posiadający wadę wymowy lub wadę anatomiczną’; *gęsioszyja* ‘gatunek kwiatu, ‘*złotogłowa* ‘starodawna czapka kobieca, bogato złotem wyszywana, zwana także złotą mucą’. Z zapisów trudno rozstrzygnąć, czy są to zrosty, w których pierwsze człony zakończone są na dawne długie *-ā-*, charakterystyczne dla mianownika liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego: *krzywa gęba*, *gęsia szyja*, *złota głowa*, czy są to może złożenia właściwe.

Liczną grupę wśród złożzeń przymiotnikowo-rzeczownikowych tworzą zrosty:

a) n a z w y p r z y r o d n i c z e : *babidupa* ‘dzika (polna) róża (*Rosa canina* (*arvensis*))’; *bożawola* ‘ptak – wilga (*Oriolus oriolus*)’; *bożykrówka* ‘owad – biedronka, boża krówka (*Coccinella*)’; *gadzikorzeń* ‘ziele przeciw konwulsjom’; *kurczynoga* ‘grzyb rosnący na drzewie – huba’; *kurzyślep* ‘ziele (*Anagallis arvensis*)’; *mysitrzop* ‘roślina’;

b) n a z w y n i e ż y w o t n e : *kaczydół* ‘błotna dziura, kałuża, w której plu-skają się kaczkki’; *koziabroda* 1. ‘zupa z kartofli i kapusty’; *bożymęka* ‘krzyż, figura przydrożna, świętek’; *łońskirok* ‘poprzedni rok’; *nowylatko* ‘choinka’; *śleperyby* ‘zupa ziemniaczana’; *żywyplot* ‘żywopłot’.

2. złożenia egzocentryczne o strukturze N (N1+N2)

Należą tu głównie struktury interfiksalnie-paradygmatyczne i rzadziej interfiksalnie-sufiksalne. Formant jest wykładnikiem przedmiotu, którego część stanowi inny przedmiot, sygnalizowany przez N2:

a) n a z w y o s o b o w e : *góronos* ‘o człowieku zarozumiałym’; *makodziób* ‘przezwiśko nadawane wścibskim, młodym chłopcom’; *zębodziur* pogard. ‘dentysta’. Są to złożenia o charakterze ekspresywnym. Aby stworzyć parafrazę tych struktur, trzeba w niektórych wypadkach odnieść się do porównania: ‘*ten, który zachowuje się tak, jakby trzymał stale nos ku górze*’, ‘*ten, który ma nos jak korek*’. Niejasną strukturę mają złożenia: *kostomłot* ‘człowiek ciężki; głupiec, zawaładroga’ *zęboświder*

‘nicpoń, łobuz’; *zębouch* ‘kpiarz’. Można je potraktować jako złożenia współrzędne. Jednak ze względu na ich humorystyczny charakter, można je oprzeć na porównaniu: ‘*ten, kto wygląda, jakby miał świder w zębach, zęby od ucha do ucha*’, ‘*ten, co ma kości (ciężkie), jak młot*’ i uznać za konstrukcje nadrzędno-podrzędne.

b) **nazwy przyrodnicze**: *bogowola* ‘ptak – wilga (*Oriolus oriolus*)’; *kuropiętka* ‘ptak - orlik leśny i ogrodowy’; *krzyżodzióbek* ‘ptak - krzyżodziób świerkowy (*Loxia curvirostro*)’; *szalobabka* ‘biedronka (*Coccinella*)’;

c) **nazwy nieżywotne**: *drogowid* ‘błędny ogień’; *drzewomiodzie* ‘słodka ciecz wytwarzająca się w czasie parnych nocy na liściach’; *kołowąż* ‘koleina’; *kozobroda* ‘gęsta potrawa z kartofli i kapusty’; *koszobryczek* ‘wóz, którym jeździ się w gościnę lub do kościoła’; *kretokupa* ‘kretowisko’; *sianożniwa* ‘sianokosy’; *wiatrolapy* ‘ochrona na dachu przed silnym wiatrem zachodnim’.

3. złożenia egzocentryczne o strukturze N (N1+V)

Jest to typ produktywny i różnicowany pod względem budowy i semantyki. Należą tu konstrukcje sufiksalne i paradygmatyczne. Liczną grupę tworzą nazwy osobowych i nieosobowych wykonawców czynności. Formant jest w nich wykładnikiem subiekta, człon czasownikowy predykatu, a człon rzeczownikowy obiektu. Wartą odnotowania cechą prezentowanych poniżej nazw wykonawców czynności jest wartość emocjonalna. Tylko niektóre złożenia są neutralnymi i dosłownymi nazwami wykonawców. W większości są to nazwy o charakterze przewiskowym, żartobliwym. Oprócz nazw wykonawców czynności występują również nazwy narzędzi, nazwy miejsc i nazwy czynności:

a) **nazwy osobowe**: *babożeń* ‘mężczyzna żeniący się ze starszą od siebie kobietą’; *bogobojnik* ‘mężczyzna bojący się Boga; pobożny’; *chlebojad* ‘mężczyzna lubiący jeść dużo chleba’; *cudotwórczyna* ‘kobieta mająca dar czynienia czarów’; *dziadowoda* ‘przewodnik, towarzysz dziada’; *dzieciolapka* ‘akuszerka’; *garczkolep* ‘garncarz’; *kaszojad* pogard. ‘o osobie lubiącej kaszę oraz mającej dobry apetyt’; *gęsiopasa* ‘kobieta pasąca gęsi’; *kostopraw* ‘chłop, najczęściej pasterz znający się na składaniu złamanych kości’; *mydlowar* ‘człowiek wyrabiający mydło; mydlarz’; *ptakoznawca* ‘ornitolog’; *samodajka* ‘kobieta uprawiająca nierząd’; *samożyjca* ‘mężczyzna żyjący samotnie, kawaler lub wdowiec’; *samolubiec* ‘samolub, egoista’; *wiarołomca* ‘człowiek, który nie dotrzymuje słowa’;

b) **nazwy przyrodnicze**: *dzieciorób* ‘ptak - dzięcioł’; *drzewołaznik* ‘ptak – dzięcioł czarny’; *koziogryz* ‘nieduży kwiat wiosenny, biało kwitnący, tuż po śniegu’; *muchojad* ‘muchomor (*Amanita*)’; *myszolowca* ‘ptak – myszół (Buteo)’; *samosiejka* ‘roślina, która się sama zasiała’; *zimoląg* 1. ‘roślina zielona nawet w czasie zimy – barwinek (*Vinca*)’, 2. ‘kwiat, prawdop. chryzantema’, 3. ‘gleba piaszczysta, bardzo mokra’;

c) **nazwa nieżywotna**: *chlebiepiek* ‘piec do pieczenia chleba’; *drzewołaz* ‘przrząd służący do wspinania się po drzewach’; *czartopchajka* lub *czortopchajka* 1. ‘o nędznej, niewygodnej, trzęsącej bryczce’, 2. ‘o zdezelowanym, ledwo jeżdżącym samochodzie’; *korbowód* ‘deseczka łącząca pedał z kołem w kołowrotku’;

kurosadnik ‘miejsce, gdzie koguty i kury sypiają’; *makocierka* ‘donica do tarcia maku’; *niciowęzek* ‘gruba nić lub sznureczek, którym przewiązuje się poszczególne pasemka w przędzy’; *samomłotka* ‘tabaka do zażywania przyrządzona domowym sposobem’; *samoorek* ‘odkładnica pługa’; *samoskładaczka* ‘maszyna z grabiami do koszenia zboża’; *samotkaniec* ‘tkanina’; *snopowiazarka* ‘maszyna do koszenia i wiązania zboża’.

4. złożenia egzocentryczne o strukturze N (Num+N1)

Jest to typ produktywny i bardzo zróżnicowany pod względem budowy oraz znaczenia. Mamy tutaj złożenia z interfixsami: -o- i -u- oraz struktury połączone w sposób bezpośredni. Konstrukcje zakończone są formatem sufiksalnym bądź paradygmatycznym.

Rzeczowniki z liczebnikiem głównym w pierwszym członie określają desygnaty, które charakteryzują się posiadaniem części określanych przez N1 w ilości wyrażanej przez Num:

a) *n a z w y o s o b o w e*: *jednolat* ‘rówieśnik’; *jednonóżka* ‘człowiek pozbawiony jednej nogi’; *jednoocznik* ‘o mężczyźnie mającym jedno oko’; *jednookarz* sporad. ‘o człowieku mającym jedno oko’; *jednoramiennik* ‘o mężczyźnie mającym jedną rękę’;

b) *n a z w a p r z y r o d n i c z a*: *czteroletniak* ‘koń czteroletni’; *dziewięciojesiennik* ‘roślina lecznicza używana w czasie dżumy; nazwana tak ze względu na to, że korzeń jej musi przez dziewięć jesieni krzewić się w ziemi, ażeby nabrał skutecznej siły’; *jednorocznik* ‘zwierzę hodowlane mające jeden rok’; *siedmiolatka* ‘szczypiorek (*Allium schoenoprasum*)’;

c) *n a z w y n i e ż y w o t n e*: *czterolokciówka* ‘przyrząd do motania przędzy – motowidło krótkie’; *czteronogowiec* ‘stołek na czterech nogach służący do dojenia krów’; *czteroskibowiec* ‘pług, który odkłada jednocześnie cztery skiby’; *czterozęby* ‘widły z czterema zębami’; *jednocalówka* ‘deska o grubości jednego cala’; *jednokoniak* ‘wóz na jednego konia’; *jednoskibiak* ‘pług odkładający jedną skibę’; *ośmionit* ‘splot tkacki wytwarzany przy użyciu ośmiu nicielnic’; *siedmiokroczek* ‘rodzaj tańca’; *sześciogarcznik* ‘drewniane naczynie o pojemności sześciu garncy’.

Liczną grupę stanowią tu konstrukcje, w których rolę pierwszego członu pełni liczebnik *dwa*:

a) *n a z w y o s o b o w e*: *dwudniak* ‘chłop odrabiający dwa dni pańszczyzny’; *dwuramieniarz* ‘człowiek nie dotrzymujący słowa, zmieniający często zdanie’;

b) *n a z w y p r z y r o d n i c z e*: *dwuletniak* ‘koń dwuletni’; *dwuliść* ‘roślina (*Majanthemum bifolium*)’;

c) *n a z w y n i e ż y w o t n e*: *dwucalówka* ‘deska o grubości dwu cali’; *dwuczeszczak* ‘moneta o wartości dwudziestu fenigów’; *dwugroszak* ‘moneta o wartości dwóch groszy’; *dwumiarak* ‘kosz z dwoma małymi uchwytami’; *dwurazówka* ‘gatunek koniczyny’; *dwuskibiak* ‘pług odkładający jednocześnie dwie skiby’; *dwuuszniak* 1. ‘kosz z dwoma uchami’, 2. ‘garnek z dwoma uchami’.

W gwarach występują licznie formacje liczebnikowo-rzeczownikowe, w któ-

rych człon pierwszy jest liczebnikiem głównym zespolonym w sposób bezpośredni z członem drugim:

a) n a z w y o s o b o w e : *dwójnóg* zag. ‘człowiek’; *pięćdziesiątgrosznik* ‘według dawnych legend ludowych: zły duch siedzący w zaklętej monecie pięćdziesięciogroszowej, przynoszący w nieuczciwy sposób bogactwo’; *trzydniak* ‘chłop odrabiający trzy dni pańszczyzny’; *trzyłupnik* ‘przezwiśko człowieka, któremu podczas operacji wycięto część górnej wargi i sprawia wrażenie, że ma trzy wargi’;

b) n a z w y p r z y r o d n i c z e : *czteryłatek* ‘zwierzę hodowlane mające cztery lata’; *stokłoska* l. ‘jakaś przyprawa korzenna’; *stonóg* ‘owad – skorek’;

c) n a z w y n i e ż y w o t n e : *czteryłółka* ‘brona czteroczęściowa’; *dwa-skibowiec* ‘pług odkładający jednocześnie dwie skiby’; *dwóchłółka* ‘deska o grubości dwóch’; *trójradło* ‘narzędzie do wyznaczania równych rzędów przy sadzeniu kartofli i warzyw’; *trzyrogówka* ‘chustka o trzech rogach’; *trzyiskibowiec* ‘pług odkładający jednocześnie trzy skiby’; *trzynogowiec* ‘stołek na trzech nogach do dojenia krów’; *trzywiertłówki* ‘dawne wysokie buty ze skóry wołowej z podwójnymi podeszwami’.

W gwarach występują konstrukcje typu: *pięcimarczak*, *siedmilatka*, *siedmiżona*, *sześciapalec*, w których człon liczebnikowy ma starą postać *pięci-*, *siedmi-*, *sześci-*. Formacje tego typu należy wiązać ze staropolskimi złoženiami, np. *dziesięcistrunny*, *sześciopiędny* (Słownik staropolski 1953 i nast.). Liczebniki główne 5–10 były rzeczownikami żeńskimi z dawnym tematem na *-i, a więc w gen., dat. i loc. miały końcówkę -i, tak jak dziś *kości*, *nici*³.

Liczną grupę wśród złożeń stanowią wyrazy, w których pierwszym członem jest liczebnik *pół-*: *półdiabeł* ‘rodzaj grubego płótna na żagle, torby’; *półdniak* ‘robotnik wynajęty na pół dnia’; *półgardlak* ‘gatunek gołębia’; *półkoziel* ‘jedna strona dachu’; *półfuncik* ‘drewniana foremka na masło o pojemności jednej czwartej kg’; *półmotek* ‘zwój przędzy’; *półzagonek* ‘miara gruntu’; *półlennik* ‘chłopiec do pomocy przy wożeniu soli’; *półsadowka* ‘dzika gruszką’; *półtonówka* ‘rodzaj harmonii’; *półzimówka* ‘chusta noszona jesienią lub na wiosnę’.

5. złożenia egzocentryczne o strukturze N (V+N1)

W dialektach złożenia z pierwszym członem werbalnym przejawiają dużą żywotność. W przeważającej części są to nazwy osobowe, funkcjonujące jako żartobliwe przezwiśka. Formy neutralne częściej spotyka się w nazwach nieosobowych:

a) n a z w y o s o b o w e : *bawibialek* st. ‘mężczyzna lubiący zabawiać kobiety’; *bębniwól* ‘leń’; *chwalibóg* ‘człowiek lubiący się chwalić; samochwał’; *chwalidupka* ‘człowiek lubiący się chwalić; samochwał’; *drapidupa* ‘o osobie pozostającej

³ W języku ogólnopolskim od XVI wieku dokonywał się proces zastępowania tej końcówki przez -u, przeniesione z odmiany liczebnika *dw-u*, zob. Dejna (1973, 221). We współczesnych zaś złoženiach literackich człon pierwszy w postaci liczebnika głównego zakończony jest interfiksem -o-.

w tyle za grupą żniwiarzy'; *gryzimol* 'człowiek, który dokucza innym'; *kręcibat* 'przezwiśko mieszczanina'; *liczymieszek* 'skąpiec'; *lapibabka* 'akuszerka'; *lapidusza* 'człowiek łakomy na wszystko; chciwiec'; *lapikoń* 'koniokrad'; *męczywół* 'człowiek, który kogoś męczy'; *milczymorda* 'człowiek małowówny; mruk'; *nieczciwiarzec* 'bezbożnik'; *oberznicholewa* 'szewc'; *raidupa* 'swat'; *odrzymieszek* 'wyzyskiwacz, zdzierca'; *plodzydym* 'kucharz'; *ryczywół* 'dziecko, które wciąż płacze i wrzeszczy'; *stuligrosz* 'człowiek, który szanuje pieniądze, ściska, żeby jak najmniej wydać'; *trącikij* 'przezwiśko awanturnika, człowieka, który lubi trącać kijem swą żonę'; *trzęsigłównka* 'człowiek trzęsący główną';

b) n a z w y p r z y r o d n i c z e : *boliglównka* 'roślina - szczwół (Conium maculatum)'; *goidziura* 'roślina gojąca dziury, rany'; *kolibok* 1. 'rodzaj ostu', 2. 'owoc łopianu - rzep', 3. 'roślina lecznicza podobna do ostu'; *patrzypanna* 'nasturcja (Nasturium)'; *rosikoń* 'roślina z rodziny motylkowatych - koniczyna'; *stulipysk* 'rodzaj grzyba lub chwastu'; *wyrwitaniec* 'roślina - (Parnasia palustris)'; *trzęsidupek* 'ptak - pliszka (Motacilla)';

c) n a z w y n i e ż y w o t n e : *gasinos* 'gaśnik do gaszenia świec w kościele'; *krójtalerz* 'nóż pługa o okrągłym kroju'; *parzybok* 'kożuch'; *parzymorda* 'mocna wódka'; *tluczydupa* 'gołoledź'.

6. złożenia egzocentryczne o strukturze N (Adv+V)

Typ złożzeń przysłówkowo-czasownikowych nie jest liczny. Należą tu głównie nazwy osobowe, rzadziej nazwy nieżywotne i przyrodnicze:

a) n a z w y o s o b o w e : *cichodajka* 'kobieta lekkich obyczajów'; *ciężkomo-wa* 'jakała'; *darmozjadacz* 'próżniak, darmozjad'; *krzywoprzysięgacz* 'człowiek popełniający krzywoprzysięstwo'; *małogadaj* 'człowiek małowówny; milczek'; *małowówna* 'człowiek, który mało mówi; milczek'; *marnotrawiec* 'człowiek roz-rzutny, lekkomyślny, tracący bez potrzeby pieniądze lub niszczący szybko nowo kupione rzeczy';

b) n a z w a p r z y r o d n i c z a : *białokwitek* 'len kwitnący biało'; *krótkotu-pacz* żart. 'zając';

c) n a z w y n i e ż y w o t n e : *cichobiegi* 'obuwie z miękką podeszwą'; *dłu-gobitka* 'młockarnia szerokomłotna'.

7. złożenia egzocentryczne o strukturze N (A+V)

Człon przymiotnikowy wyraża cechę subiektu wskazanego przez predykat w członie drugim. Są to złożenia egzocentryczne, należące do kategorii nazw nosi-cieli cech:

a) n a z w y o s o b o w e : *młodożeniec* 'pan młody'; *nowobraniec* 'rekrut'; *starożytniak* - *ten, kto żyje i jest stary*, 'człowiek zacofany';

b) n a z w y p r z y r o d n i c z e : *suchowiejka* 'kwiat - nieśmiertelnik'; *zło-topłaska* 'o gąsce';

c) n a z w y n i e ż y w o t n e : *smętośpiewki* ‘dumki’; *starożytk* ‘stara piosenka lub rzecz’; *szaroburomanica* ‘pora świtania lub ściemniania się, świt lub zmierzch’, złożenie składające się z trzech członów: przymiotników *szary*, *bury* oraz czasownika *manić* ‘ludzić, mamić, zwodzić’.

8. złożenia egzocentryczne o strukturze N (N1+A)

Typ reprezentowany jest nielicznie przez nieosobowe nazwy nosicieli cech: *kuroślepina* ‘roślina - trzmielina (*Evonymus europaea*)’; *kuroślepka* ‘choroba oczu, jaskier’.

9. złożenia egzocentryczne o strukturze N (N1+Num)

Do rzadkich połączeń należą również konstrukcje z drugim członem liczebnikowym. Człony połączone są interfiksem *-o-*. Rolę pierwszego członu pełni zaimek *sam*. Człon drugi zakończony jest sufiksem lub końcówką fleksyjną: *samoczwart* ‘o weselu, w którym brały udział cztery osoby’; *samojednik* 1. ‘odludek’, 2. ‘samolub, egoista’, 3. ‘kawaler, nieżonaty’.

10. złożenia endocentryczne o strukturze N (N1+N2)

Należą tu konstrukcje, w których człon drugi bywa interpretowany jako odrzeczownikowy lub odczasownikowy (por. Kurzowa 1976, 34–37). Są to nazwy czynności lub stanów: *krupobicie* ‘gradobicie’; *lenobranie* ‘wyrwanie lnu’; *mordopranie* ‘bicie po twarzy; policzkowanie’; *piorunobicie* ‘burza z piorunami’; *sianożęcie* ‘sianokosy’; *świniobicie* ‘domowy ubój świni’; *sianozwozka* ‘wożenie siana’.

11. złożenia endocentryczne o strukturze N (A+N1)

Do grupy tej należą złożenia z formantem paradygmatycznym. Człon pierwszy podaje cechę desygnatu członu drugiego. Znaczenie całego desygnatu mieści się w drugim członie złożenia:

a) n a z w y p r z y r o d n i c z e : *białodrzew* ‘topola’; *krótkolen* ‘len kwitnący niebiesko, nisko rosnący’; *czarnozieme* ‘jakaś roślina, zapewne lecznicza’; *modrokwiat* ‘kwiat - bławatek (*Centaurea cyanus*)’; *wielgoryb* ‘wieloryb’; *złotodynia* ‘dynia’; *złotowierzba* ‘wierzba płacząca - (*Salix alba*)’;

b) n a z w y n i e ż y w o t n e : *gołobórz* ‘bór’; *gołolód* ‘gołoledź’; *kwaśnoziem* ‘gatunek gleby’; *szarowieczór* ‘wczesny wieczór’.

12. złożenia endocentryczne o strukturze N (Num+N1)

Tworzą je konstrukcje z pierwszym członem *pół*:

a) nazwy osobowe: *półbrutka* 'dziewczyna dorastająca, podłotek, podfruwajka'; *półchłop* 'gospodarz posiadający małe gospodarstwo'; *półdziecko* 'dziecko przyrodnie'; *półrolnik* 'biedniejszy gospodarz'; *półsyn* 'pasierb';

b) nazwy przyrodnicze: *półgrzyb* 'grzyb - borowik królewski (Boletus regius)';

c) nazwy nieżywotne: *półdrelich* 'o płótnie: zgrzebne'; *półgrepla* 'szczotka do czesania wełny (greplowania) zakładana na jedną rękę'; *półjedwab* 'tkanina jedwabna z jakąś domieszką'; *półkoszar* 'część koszaru - ogrodzenia, w którym przetrzymuje się owce po wydojeniu'; *półorczyk* 'orczyk na jednego konia'; *półrubel* 'moneta półrublowa'; *półsuknia* 'część wierzchniego stroju kobiecego od pasa w dół, spódnica'; *półszyt* 'rodzaj dachu'; *półszor* 'uprząż na konia'; *półzagonie* 'pole z jedną bruzdą na środku składu'; *półzmrok* 'półmrok'.

Podsumowanie

Analiza najważniejszych typów gwarowych rzeczowników złożonych ujawnia różnorodność zjawiska kompozycji w dialektach polskich. W gwarach obserwuje się tendencję do tworzenia licznych struktur pochodnych, analogicznych lub powielanych od wyrazów znanych z polszczyzny ogólnej. Dotyczy to zarówno współczesnej, jak i tej starszej warstwy języka, np. *chwalibieda*, *chwalibzdura*, *chwalichwost*, *chwalidupa*, *chwalidupca*, *chwalidupek*, *chwalidupka*, *chwalidupski*, *chwalidusza*, *chwalidzicha*, *chwalidziura*, *chwaligęba*, *chwalijan*, *chwalikij*, *chwalipietrek*, *chwalipięt*, *chwalipięta*, *chwalipiętek*, *chwalipiotrek*, *chwaliporta*, *chwaliportek*, *chwaliportka*, ...itp.

Do najbardziej produktywnych typów wśród gwarowych substantywów złożonych należą struktury liczebnikowo-rzeczownikowe, przymiotnikowo-rzeczownikowe oraz czasownikowo-rzeczownikowe. W dialektach polskich występują typy kombinacji, których nie spotyka się w języku ogólnym, np. rzeczownikowo-przymiotnikowe (*kuroślep*, *zimzielon*), rzeczownikowo-liczebnikowym (*samoczwart*, *samojeden*), liczebnikowo-czasownikowe (*dwaśpiący*), czasownikowo-czasownikowe (*chwalipyta*), przysłówkowo-rzeczownikowe (*darmochlebiec*). Nie występującym już obecnie w języku polskim jest typ struktur tworzonych członem liczebnikowym *pół* i drugim członem w postaci rzeczownika w dopełniaczu (*półachtela*, *półkozła*, *półwoza*). Złożenia te były powszechne w staropolszczyźnie. We współczesnej polszczyźnie zostały wyeliminowane całkowicie przez struktury, które mają w drugim członie rzeczownik w mianowniku (*półbóg*, *półksiężyc*). Jedynie w gwarach są jeszcze pozostałości tych struktur.

Materiały gwarowe pochodzące z różnych dialektów pozwalają śledzić zjawisko kompozycji na różnych etapach ewolucji konstrukcji złożonych, np. *boża męka*, *bożymęka*, *przy bożomęce*; *chrzestna matka*, *chrzestnymatka*, *z chrzestnomatką*. Mając na uwadze podział na zrosty i złożenia właściwe, trzeba stwierdzić, że

gwary posiadają stosunkowo więcej zrostów niż język ogólny, w którym dominują złożenia właściwe. Szczególnie licznie reprezentowane są zrosty z pierwszym członem przymiotnikowym (*biały róg, kurzypak*), rzadziej pojawiają się wśród złożzeń z pierwszym członem rzeczownikowym (*babiewiernik, nogapan*).

W języku ogólnym composita są licznie reprezentowane w słownictwie specjalistycznym, technicznym, medycznym, naukowym. W gwarach nazwy złożone dotyczą głównie człowieka, jego pracy i otoczenia, w którym żyje. Charakterystyczną grupę tworzą osobowe nazwy ekspresywne. Composita określające osoby prezentują w sposób obrazowy cechy ludzkie oraz rodzaj zajęcia człowieka. Należy dodać, że w większości są to cechy i czynności wyśmiewane i negatywnie oceniane przez społeczeństwo wiejskie. Złożenia te charakteryzują się dużą siłą ekspresji, odzwierciedlają dowcipną i dosadną charakterystykę wyglądu i zachowań ludzkich.

Literatura

- Blicharski, Michał, 1977, Złożenia imienne w języku rosyjskim i polskim, Warszawa.
- Dejna, Kazimierz, 1973, Dialekty polskie, Wrocław.
- Gramatyka współczesnego języka polskiego, Morfologia, 1998, red. Grzegorzcykowa Renata, Laskowski Roman, Wróbel Henryk, Warszawa.
- Grochola-Szczepanek, Helena, 2002, Rzeczowniki złożone w gwarach polskich, Kraków.
- Grochola-Szczepanek, Helena, 2006, Przymiotniki złożone w gwarach polskich, Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej, 41, s. 59–81.
- Handke, Kwiryna, 1976, Budowa morfologiczna i funkcje compositów polskich (z uwzględnieniem języków zachodniosłowiańskich), Wrocław.
- Handke, Kwiryna, 1997, Composita nominalne w Słowniku Gwar Kaszubskich B. Sychty, [w:] Pomorskie Studia Dialektologiczno-onomastyczne 1, red. Wosiak-Śliwa Róża, Gdańsk, s. 27–44.
- Kleczkowski, Adam, 1927, Złożenia nominalne w języku polskim i niemieckim, Prace Filologiczne XII, s. 522–540.
- Klemensiewiczówna, Irena, 1951, Wyrazy złożone nowszej polszczyzny kulturalnej, Kraków.
- Kurzowa, Zofia, 1976, Złożenia imienne we współczesnym języku polskim, Warszawa.
- Lewiński, Piotr, 1993, Próba klasyfikacji semantycznej compositów, Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego XIX, s. 57–87.
- Łoś, Jan, 1904, Složnyja slova v polskom jazyke, Petersburg.
- Malec, Maria, 1971, Budowa morfologiczna staropolskich złożonych imion osobowych, Wrocław.
- Milewski, Tadeusz, 1969, Indoeuropejskie imiona osobowe, Wrocław.
- Słownik staropolski, 1955 i nast., praca zbiorowa, Kraków.
- Taszycki, Witold, 1926, Najdawniejsze polskie imiona osobowe, Kraków.

Taszycki, Witold, 1946, Słowiańskie nazwy miejscowe (Ustalenie podziału), Kraków.

The main Structural and Semantic Types of the Compound Nouns in Polish Dialects

Summary

The description of the compound nouns shows that the composition is very valid phenomenon in Polish dialects. It is observed trend for creation of the numerous derivative structures from words known in standard Polish. It shows that the composition is very alive process and has long tradition in dialects. Many types of combinations appear only in dialects, they are not present in standard language, e.g. types like: chwalipyta, dwaśpiący, kuroślep, półkozła, samojeden. In dialects there are more concretions than in standard language. The characteristic group among the compound words in dialects are the personal expressive names.

Helena Grochola-Szczepanek
Instytut Języka Polskiego PAN Kraków Polska
helenags@ijp-pan.krakow.pl